

पैसा/मुद्रा/चलन व्यवस्था (Money)

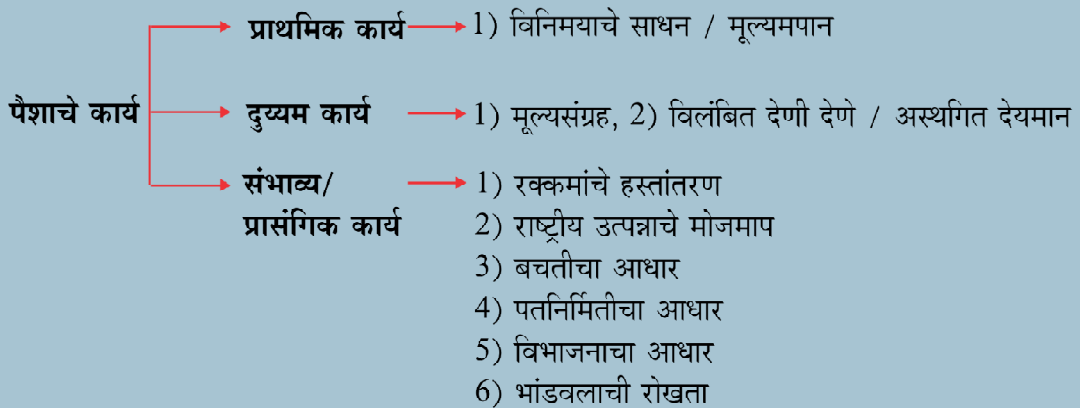
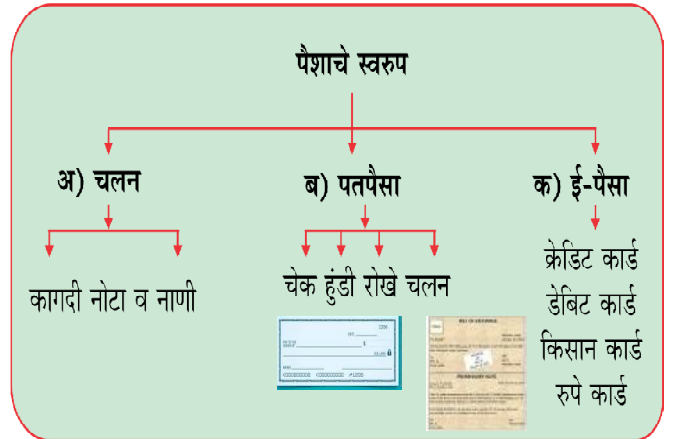
- आर्थिक व्यवहारासाठी/विनिमयासाठी ज्या साधनाचा किंवा घटकांचा वापर केला जातो त्यास पैसा म्हणतात. उदा. नोटा, नाणी, चेक, इत्यादी.
अर्थ :- वॉकर - 'जरे पैशाची कार्ये करतो तो पैसा होय.'
- **हाम** - विनिमयाचे माध्यम तसेच मूल्यमापन ह्यांचा निर्देश करण्यासाठी पैसा या शब्दाचा उपयोग करण्यात येतो.
- **लॉर्ड केन्स** :- पैसा ही अशी वस्तू आहे की, जी दिल्याने ऋणाचे व किमतीचे करार फेडले जातात आणि जिच्या स्वरूपात सामान्य क्रयशक्ती साठविली जाते.

- **सामान्य व्याख्या** - जो घटक किंवा साधन पैशाचे कार्य करतो त्यास पैसा म्हणतात.

पैशाचे गुणधर्म -

1. सार्वत्रिक स्वीकार्यता-
2. विभाज्यता -
3. टिकाऊपणा
4. सुज्ञेयता
5. वहनीयता
6. एकजिनसीपणा
7. स्थिरता

हे लक्षात ठेवा ...

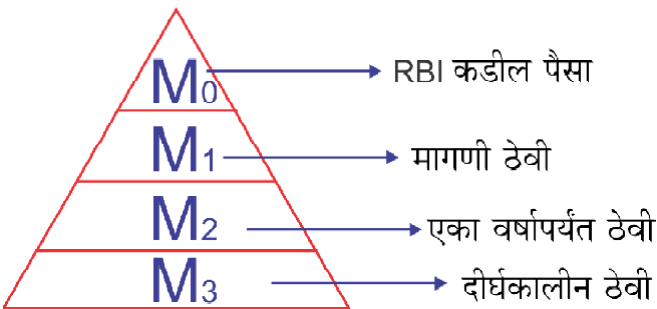
- भारतातील पहिला रुपया शेर शाह सूरी याने काढला.
- RBI पुर्वी प्रेसिडेन्सी बँका म्हणून निर्मिती करत होत्या.
- 1 ₹ ची नोट व नाणी भारत सरकार मार्फत काढल्या जातात.
- 2, 5, 10, 20, 50, 100, 200, 500, 2000 रुपयांच्या नोटा RBI छापते.
- 1 ₹ च्या नोटेवर वित्त सचिवांची सही असते तर इतर नोटेवर RBI च्या गव्हर्नरची सही असते.

- भारताचा करन्सी कोड - INR (Indian Rupee) आहे.
- भारतीय रुपयाचे चिन्ह ₹ 2010 साली तयार झाले ते डी. उदयकुमार यांनी केले आहे.
- भारताचे विधिग्राह्य चलन 1 ₹ आहे.
- कमी मूल्याचे चलन 50 पैसे आहे.
- स्मृतिप्रित्यर्थ काढलेल्या नाण्याचा समावेश (उदा. 150, 100, 125 इत्यादी) व्यवहारात होत नाही.

चलन पुरवठ्याचे मोजमाप

- चलन मापनासाठी M या अक्षराचा उल्लेख केला जातो. (M-money)
- 1977 पूर्वी चलनाचे मापन M_1 या एकाच साधनामध्ये केले जात होते.
- 1977 मधील रॅडक्लिफ समितीनुसार पैशाचे मापन M_1 , M_2 , M_3 व M_4 मध्ये केले जात असे.

- पुढे M_4 हे चलन मापनाचे साधन बदलण्यात आले.
- 1998 डॉ. वाय.व्ही. रेड्डी समितीच्या शिफारशीनुसार M_0 , M_1 , M_2 , M_3 यामध्ये चलन मोजले जाते तसेच L_1 , L_2 आणि L_3 चा उपयोग केला जावा. 7 घटकांची शिफारस केली आहे. तसेच M_0 व M_1 हे दोन्ही सारखेच समजले जावे.
- M_1 हा संकुचित पैसा व M_3 म्हणजे विस्तृत किंवा व्यापक पैसा होय.

नविन पद्धतीनुसार पैशाचे मोजमाप :-

पैसा	प्रकार	समाविष्ट घटक
M_0	संचित पैसा (Reserve Money)	RBI कडील पैसा व CRR ठेवी
M_1	संकुचित पैसा (Narrow Money)	लोकाकडील पैसा (नोटा+नाणी) + मागणी ठेवी
M_2	संकुचित पैसा (Narrow Money)	$M_1 + 1$ वर्षापर्यंतच्या ठेवी
M_3	विस्तृत पैसा/व्यापक पैसा (Broad Money)	$M_2 +$ दीर्घकालीन ठेवी, बँकेने दिलेले कार्य बँकेची इतर देयता

- M_0 - ला उच्च शक्ती पैसा म्हणतात. (High Power Money) तसेच पायाभुत पैसा (परिणामकारक पैसा)
- M_3 - हा पैसा पतनिर्मिती करणारा व भांडवलनिर्मिती करणारा पैसा होय.
- मागणी ठेवी पैकी काही रक्कम RBI मध्ये CRR च्या स्वरूपात जमा केली जाते म्हणून M_0 व M_1 एकच समजले जाते.
- चलन मापनाच्या जुन्या पद्धतीमध्ये पोस्टातील ठेवीचा समावेश केला जात असे.

पैशाच्या अवस्था (Phases of Money)

- 1) वस्तूनिमीय पद्धती - Bartter system - वस्तूच्या बदल्यात वस्तू.
- 2) वस्तुरूपी पैसा - उदा. कवड्या, शिंपले, हाडे पैसा म्हणून वापरत असत.
- 3) धातू पैसा - (मध्ययुगीन अवस्था) - सोने, चांदी, पितळ, लोह इत्यादी.
- 4) नाणी - 1 रु. 2 रु. 5 रु. 10 रु. चे नाणी चलनात आहेत.
 - भारत सरकार 1 ते 1000 रु. पर्यंत नाणे छापू शकते.
 - सध्या डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या स्मृती प्रित्यर्थ 125 रु. चे नाणे/चलन शासनाने काढले आहे.
 - विधिग्राह्य चलन 1 रु. आहे. (1 - 1000)
 - छापिल नाणी RBI निर्गमित करते म्हणजे चलनात आणते.
 - सध्या 2011 पासून 50 पैसे हे नाणी बंद केले आहे.
- 5) कागदी पैसा (Paper Currency) :-
 - देशाची मध्यवर्ती बँक 1934 च्या RBI ऍक्ट प्रमाणे चलन निर्मिती करते.

Different types of Indian Coins

- 1रु. ची नोट सोडून इतर सर्व नोटा RBI छापते.
- भारतात चलन निर्मितीचे एकुण 7 कारखाने आहेत. (3 महाराष्ट्रात)
- RBI जास्तीतजास्त 10,000 पर्यंतची नोट छापू शकते.
- 1 ते 2 रु. च्या नोटा सध्या छापने बंद करण्यात आले आहे.

विमुद्रीकरण म्हणजे

"देशातील काळा पैसा कमी करण्यासाठी अस्तित्वामध्ये असलेले चलन बंद करणे होय."

उद्देश

भ्रष्टाचार कमी करणे, काळा पैसा कमी करणे, दहशतवाद कमी करणे, रुपयांचे अवमुल्यन रोखणे, इत्यादी.

- पुर्वी 1000 रु. व 500 रु. च्या नोटा 1946 मध्ये बंद केल्या.
- 1954 मध्ये 1000, 5000 व 20,000 रु. नोटा चलनात आणल्या.
- जानेवारी 1978 मध्ये पुन्हा बंद केल्या. या संकल्पनेला **विमुद्रीकरण** म्हणतात.
- 1000 रु. ची नोट 9 ऑक्टोबर, 2000 मध्ये पुन्हा चलनात.
- सन 2005 पुर्वीच्या 500 व 1000 च्या नोटा बदलून घेण्याचा RBI चा निर्णय.
- यामुळे काळ्या पैशावर (Black Money) नियंत्रण ठेवता येणे शक्य होते.
- 8 नोव्हेंबर, 2016 रोजी पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी 500 व 1000 रुपयांच्या नोटेचे विमुद्रीकरण घडवून आणले त्यानंतर डिसेंबर, 2016 मध्ये 2000 रुपयांच्या मुल्याचे नवीन नोट चलनामध्ये आणली आहे.

6) पत पैसा :-

- प्लास्टीक मनी म्हणजे पत पैसा होय.
उदा. Credit Card, Debit Card, Chek Bonds Securities. etc.

पैशाच्या बाबतीत महत्वाचे :-

- भारतीय रुपयासाठी 2010 पासून डी.उदयकुमार यांनी तयार केलेले रुपयाचे नवे चिन्ह ₹ हे वापरले जाते.
- 1857 पूर्वी एकपैसा, आणा, चारआणे, इत्यादी चलन होते.
- 1955 चा 'नाणे दुरुस्ती कायदा' संमत करण्यात आला.
- 1 एप्रिल, 1957 पासून 'दशमान चलन पद्धती' लागू करण्यात आली. त्याप्रमाणे 1 रुपयाचे 100 पैशात विभागणी त्यानुसार - 1962 मध्ये 'नवा पैसा' अस्तीत्वात आला.

चलन संख्यामान सिद्धांत Quantity Theory of Money.

- भावावाढीचे कारण शोधून काढण्यासाठी आयर्विन फिशर यांनी 1911 मध्ये 'The Purchasing Power of money' हा ग्रंथ लिहून त्यास चलनसंख्यामान सिद्धांत मांडला.

- सिद्धांत : "इतर परिस्थिती कायम असताना पैशाच्या पुरवठ्याचा सम प्रमाणात वस्तूच्या किमती बदलतात व व्यस्त प्रमाणात पैशाचे मूल्य बदलते."

म्हणजेच पैशाचा पुरवठा दुप्पट झाला असता वस्तूच्या किमती दुप्पट होतात व पैशाचे मूल्य निमपट होते याउलट पैशाचा पुरवठा निमपट झाला असता वस्तूच्या किंमत निमपट होतात व मूल्य दुप्पट होते.

सुत्र :-

$$MV = PT$$

M = लोकांकडील पैसा

V = लोकांकडील पैशाचा प्रवेग (Velocity)

P = सर्वसाधारण किंमत पातळी

(General Price Level)

T = व्यवहार (Transaction)

- MV म्हणजे पैशाचा पुरवठा.

सिद्धांताची गृहितके

- मुद्रेच्या मागणीची लवचिकता एकक असते.
- पूर्ण रोजगारीची पातळी.
- V व V1 स्थिर असतात.
- M व M1 मध्ये प्रमाणशीर संबंध
- दीर्घकाळाचा विचार
- P हा निष्क्रिय घटक
- मुद्रासंचयाचा अभाव
- लोकसंख्या आवडी-निवडी स्थिर

- PT म्हणजे पैशाची मागणी होय.
- वस्तूची किंमत काढण्यासाठी :-

सुत्र :- $P = \frac{mv}{T}$ समजा... $P = \frac{10 \times 5}{5} \dots P = 10$ रुपये

पैशाचे मूल्य काढण्यासाठी :-

$$\frac{1}{P} = \frac{T}{mv} \quad \frac{1}{P} = \frac{10 \times 5}{5} = \frac{1}{10}$$

पैशाचा पुरवठा वाढला असता 10 रु. वरून 20 रु. झाला असता.

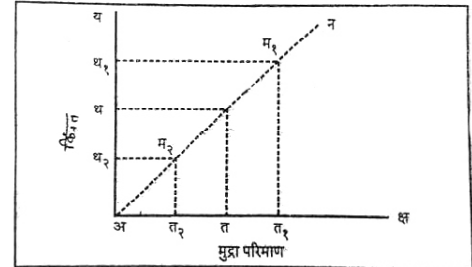
वस्तूची किंमत = $P = \frac{20 \times 5}{5} = P = 20$ रु. किंमत

पैशाचे मूल्य = $\frac{1}{P} = \frac{20 \times 5}{5} = \frac{1}{20}$

पैशाचा पुरवठा 10 रु. असताना वस्तूची किंमत 10 रु. आहे पुरवठा 20 रु. झाला असता वस्तूची किंमत दुप्पटीने वाढते 20 रु. होते हे वरील सूत्रावरून सिद्ध केले आहे.

- अर्थव्यवस्थेत पैशाची मागणी व पैशाचा पुरवठा हे दोन महत्वाचे घटक असतात.
- पैशाच्या मागणी व पुरवठ्यावरून व्याजदर ठरतो व वस्तूच्या किमतीवर देखील या घटकांचा प्रभाव पडतो.
- पैशाच्या मागणी व पुरवठ्यातील बदलानुसार वाढ किंवा घटीमुळे वस्तूच्या किमतीवरही वाढ किंवा घट होते आणि चलनवाढ व चलनघट होते.

सिद्धांताचे आकृतीद्वारे स्पष्टीकरण

सुधारित सुत्र :-

$$P = \frac{MV + M_1 V_1}{T}$$

M = लोकांकडील पैसा V₁ = बँकेच्या पैशाचा प्रवेग
V = प्रवेग T = व्यवहार
M₁ = बँकाकडील पैसा P = किंमत पातळी.

सिद्धांतावरील टीका -

1. इतर परिस्थिती समान नसते.
10. मूल्यसंग्रहण कार्याचा विचार नाही.
2. घटकांचा सहसंबंध सदोष
11. मुद्रा परिमाणाला अवास्तव महत्व दिले.
3. V हा घटक स्वतंत्र असू शकत नाही.
12. प्रक्रियेत स्पष्टीकरण नाही.
4. P हा घटक सुध्दा सक्रीय
13. हा सिद्धांत एकांगी आहे.
5. M चा प्रभाव निश्चितपणे प्रमाणशीर नसतो.
14. व्याज दराचा विचार नाही.
6. M व M1 मधील बदल नेहमी प्रमाणशीर नसतात.
15. स्वतंत्र सिद्धांताची आवश्यकता नाही.
7. व्यापारचक्राचे स्पष्टीकरण देवू शकत नाही.
8. अल्पकाळाचा विचार नाही.
9. P मधील बदलांचे स्पष्टीकरण नाही.

पैशाच्या मागणीचा सिद्धांत लॉर्ड जे.एम. केन्स

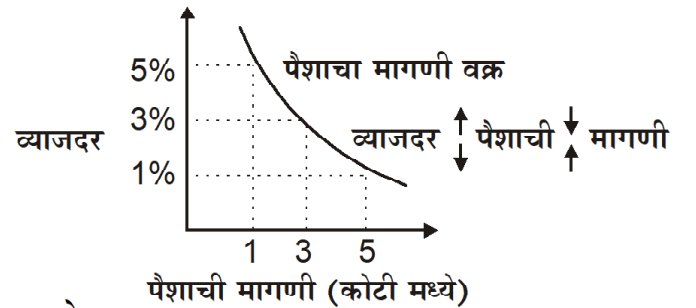
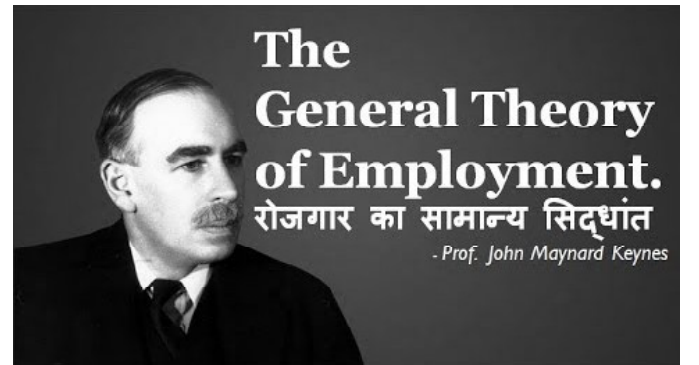
पैशाची मागणी :-

- J.M. Keynes यांच्या मते - लोक तीन कारणासाठी रोख पैशाला मागणी करतात.
- केन्सच्या रोखतेच्या सिद्धांताप्रमाणे (रोखता प्रवृत्ती प्राधान्य सिद्धांत) तीन कारणासाठी पैशाला मागणी केली जाते.
 1. दैनंदिन व्यवहारासाठी पैशाला मागणी केली जाते. (Transaction Approach)

2. दक्षतेच्या हेतूसाठी. उदा. किमतीतील भविष्यकालीन बदल, नैसर्गिक आपत्ती, संकट इत्यादी.
3. सट्टेबाजीच्या हेतूसाठी पैशाला मागणी केली जाते.

पैशाची मागणी व्याजदरावर अवलंबून असते :-

- व्याजदर जास्त असताना पैशाची मागणी कमी केली जाते.
- व्याजदर कमी असताना पैशाची मागणी वाढते 1% व्याजदर असताना 5 कोटीची मागणी आहे.

New Concept from Budget - 2022-23

CBDC

Central Bank Digital Currency

- हे संगणकीय चलन आहे.
- व्यापारी बँकेने जारी न करता देशाच्या मध्यवर्ती बँकेने सुरु केलेले चलन आहे.
- CBDC हा शब्द सर्वप्रथम BIS - Bank of International Settlement या बँकेने वापरला आहे.
- CBDC ची संख्याची संकल्पना Bitcoin आणि ब्लॉकचेन आहेत.
- जगातील पहिले डिजिटल चलन RMB (E-CNY) चे चीनच्या Peoples Bank of China ने तयार केले आहे.
- २७ सप्टेंबर २०२१ रोजी ताजीकिस्तान CBDC ची घोषणा केली आहे.
- २५ ऑक्टोबर २०२१ रोजी CBDC जाहीर करणारा नायजेरिया पहिला आफ्रिकन देश आहे.

वैशिष्ट्ये -

- CBDC हे उच्च-सुरक्षित डिजिटल साधन आहे. कागदी बँक नोटांप्रमाणे, ते पेमेंटचे एक साधन, खात्याचे एकक आणि मूल्याचे भांडार आहे. आणि कागदी चलनाप्रमाणे, बनावट रोखण्यासाठी प्रत्येक युनिट अद्वितीयपणे ओळखण्यायोग्य आहे.
- डिजिटल फिएट चलन हे चलनाच्या इतर रुपयांसह बेस मनी सप्लायचा भाग आहे. जसे की, भौतिक चलनाप्रमाणेच DFC हे मध्यवर्ती बँकेचे दायित्व आहे. हे एक डिजिटल वाहक साधन आहे. जे सर्व प्रकारच्या डिजिटल पेमेंट सिस्टम आणि सेवांद्वारे संग्रहित, हस्तांतरित आणि प्रसारित केले जावू शकते. डिजिटल फियाट चलनाची वैधता डिजिटल पेमेंट सिस्टम डिजिटल फियाट चलन साठवून ठेवत आणि हस्तांतरित करते यापासून स्वतंत्र आहे.
- CBDC अंमलबजावणीच्या प्रस्तावांमध्ये बहुतेकदा सर्व नागरिकांसाठी मध्यवर्ती बँकांमध्ये सार्वजनिक बँक खात्यांची तरतूद समाविष्ट असते.

फायदे आणि परिणाम -

- डिजिटल फिएट चलनाचा सध्या सरकार आणि मध्यवर्ती बँकांद्वारे अभ्यास आणि चाचणी केली जात आहे. ज्यामुळे आर्थिक समावेश, आर्थिक वाढ, तंत्रज्ञान नवकल्पना आणि वाढीव व्यवहार कार्यक्षमता यामध्ये अनेक सकारात्मक परिणाम होतात.
- तांत्रिक कार्यक्षमता - जोखीम कमी करते :
- क्लिष्टता कमी करते - आर्थिक समावेशन :
- बेकायदेशिर क्रियाकलाप रोखणे :
 - कर संकलन
 - गुन्ह्याचा मुकाबला करणे
 - व्यवहाराचा पुरावा
- सार्वजनिक उपयोगिता म्हणून पैशाचे संरक्षण
- पेमेंट सिस्टमची सुरक्षितता
- सिग्निओरेज उत्पन्नाचे संरक्षण
- बँकिंग स्पर्धा

जोखीम -

संभाव्य फायदे असूनही मध्यवर्ती बँक डिजिटल चलनाशी संबंधी जोखीम देखील आहे.

- बँकींग प्रणालीचे विघटन
- केंद्रीकरण
- डिजिटल डॉलरायझेशन
- सामाजिक घडामोडी

पैसा गुणक (Money Multiplier)

- अर्थव्यवस्थेत रोख पैसा व ठेवीमध्ये होणारी वाढ पैसा गुणकामुळे होते.
- रोख पैसा कमी असतो पण अर्थव्यवस्थेत ठेवीचे प्रमाण किंवा व्यवहाराचे प्रमाण जास्त असते.
- अर्थव्यवस्थेतील M_1 , M_2 व M_3 म्हणजेच संकुचित पैसा व विस्तृत पैसा स्थिर असताना एकुण पैशामध्ये वाढ झाली असेल तर ती M_0 (पायाभूत पैसा) यामुळे घडुन येतात.
- पायाभूत पैसा (M_0) RBI कडे असतो RBI ने या पैशामध्ये वाढ केली असता बाजारातील पैसा वाढतो याउलट पायाभूत पैसा कमी केला असेल तर बाजारातील पैसा कमी होतो.
- RBI कडील पैशाला Reserve Money - संचित पैसा म्हणतात.

$$\text{Money Multiplier} = \frac{\text{Change in Total Money Supply}}{\text{Change in Monetary Base (Reserve)}}$$

$$\text{Money Multiplier} = \frac{1}{RR}$$

- पैसा गुणक बाजारातील पैशाची मागणी व पैशाचा पुरवठा यावर अवलंबून असते.
- या संकल्पनेमध्ये RBI कडील राखीव निधी (Reserve Money) आणि वाणिज्य बँकांच्या ठेवीचे प्रमाण याचा समावेश होतो.

हेलिकॉप्टर मनी (Helicopter Money)

- अर्थव्यवस्थेमध्ये मंदीची अवस्था असताना अशा पैशाचा वापर होतो.
- आर्थिक संकटाच्या वेळी RBI मार्फत लोकांना खर्च करण्यासाठी पैशाचे हस्तांतरण केले जाते त्यास 'हेलिकॉप्टर मनी' असे म्हणतात.
- आर्थिक संकटाविषयी चिंता वाढत असताना 'हेलिकॉप्टर मनी' ही संकल्पना चर्चेमध्ये आली आहे.

- तेलंगणाचे मुख्यमंत्री के. चंद्रशेखर राव यांनी RBI ला हेलिकॉप्टर मनी या संकल्पनेची अंमलबजावणी करण्याची विनंती केली आहे.

हेलिकॉप्टर मनीबद्दल :-

- हेलिकॉप्टर मनी हे एक अपारंपारिक चलनविषयक धोरण आहे.
- जेव्हा अर्थव्यवस्थेमध्ये मंदीची अवस्था असताना अर्थव्यवस्थेतील तरलतेचा पर्याय म्हणून हेलिकॉप्टर मनीचा वापर होतो.
- ही संकल्पना मध्यवर्ती बँकांकडे असून ती थेट व्यक्तींना देय रूपात पैशाचे हस्तांतरण करण्यासंबंधी आहे.
- अर्थव्यवस्थेला चालना देणे, रोखतेत वाढ करणे, उपभोग व उत्पादन वाढीस चालना देणे यासाठी हेलिकॉप्टर मनीचा वापर होतो.

संकल्पनेचा विकास :-

- 'हेलिकॉप्टर मनी' ही संकल्पना सर्वप्रथम 1969 मध्ये Milton Friedman यांनी मांडली आहे. अर्थव्यवस्थेचा आर्थिक विस्तार करण्यासाठी या संकल्पनेचा वापर होतो.
- नोव्हेंबर, 2002 मध्ये USA च्या फेडरल रिझर्व बोर्डाचे तत्कालीन गव्हर्नर आणि नंतरचे अध्यक्ष बेन बर्नान्चे यांनी हेलिकॉप्टर पैशाचा उपयोग चलनघटीमध्ये केला होता.
- 1976 मधील नोबेल पुरस्कार विजेते अर्थशास्त्रज्ञ मिल्टन फ्रिडमॅन यांनी The Optimum Quantity of Money 1969 मध्ये प्रसिद्ध केलेल्या पेपरमध्ये हेलिकॉप्टर मनी ही संकल्पना मांडली आहे.

- एकुण मागणी वाढवण्याचा एक अधिक कार्यक्षम मार्ग म्हणजे हेलिकॉप्टर मनी होय.

हेलिकॉप्टर मनीचा अर्थ :-

- "वरच्या स्तरावरून पैसे अर्थव्यवस्थेत ओतने होय."
- साधारणतः भारतात RBI चा पैसा व्यापारी बँकांकडे येतो व व्यापारी बँकांकडून तो पैसा ग्राहकापर्यंत येतो, पण हेलिकॉप्टर मनीमध्ये प्रत्यक्ष RBI ग्राहकांच्या खात्यात पैसे जमा करते.
- "एखाद्या खोल घसरणीतून हादरा बसण्याच्या हेतूने अनपेक्षितपणे संघर्ष करणाऱ्या अर्थव्यवस्थेवर पैसे टाकणे होय."
- सध्या Covid-19 व त्यामुळे निर्माण झालेल्या Lockdown मुळे स्थिरावलेल्या अर्थव्यवस्थांच्या पुनरुज्जीवनासाठी जगभरातील सरकारकडून या धोरणाचा सक्रियपणे विचार केला जात आहे.
- तेलंगणाच्या मुख्यमंत्र्यांव्यतिरिक्त भारतीय उद्योग मंडळाने केलेल्या शिफारशीनुसार वार्षिकी 5 लाख रुपयांपेक्षा कमी उत्पन्न असणाऱ्या सर्व प्रौढ व्यक्तींच्या खात्यांत केंद्र सरकारकडून 5,000 रु. ची थेट रोख हस्तांतरण करण्यात येईल. असुरक्षित घटकांसाठी रोख हस्तांतरण 10,000 रु. केले जावू शकते.

परिणाम :-

- या पैशाच्या वापरामुळे देशातील आर्थिक संकट दुर होण्यास मदत होईल. यामुळे देशात पैसा वाढेल, उपभोगाच्या प्रमाणामध्ये वाढ होईल. अर्थव्यवस्थेला चालना मिळेल. मंदीतून बाहेर येण्यास मदत होईल. लोकांनी हे पैसे बाजारात खर्च करणे अपेक्षित असते. या पैशाचा उपभोगासाठी वापर केला नाही तर प्रतिकूल परिणाम सुद्धा होतो. सध्या स्थितीत भारतात या संकल्पनेचा वापर अजुन करण्यात आला नाही.